

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

Микола Бойко, Віталій Євстратов

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ VII-XIII ст.

Нерівномірність заселення нашого краю пояснюється різними чинниками, найвиразнішим з них є природний фактор. Північна частина Чернігівщини входила у лісовий пояс з пісним малородючим ґрунтом. Тому ця територія вирізнялася розвитком промислів, а не землеробства. Словом, про тогочасну Чернігівщину можна говорити як про край контрастний: вона простягалася через ліси, лісостеп та степ.

Кліматичні умови супроводжувалися суворими зимами, весняними повенями, літніми засухами, іншими стихійними лихами. Так, у 1000-му, 1087 рр. літописи згадують про суворі зими, а в 1187 р. морози тривали аж до вербної неділі: Була, «зима люта й студена зело» і в 1284 р., коли «изомре все — и кони, и скоты, и овцы, все изомре, не остася ничего». Весною 1108 р. після сніжної зими трапилася повінь: «вода бысть велика в Днепре, и Десне, и Припяти, подобно которой давно не бывало и не помнют». За 1124 р. літописи зафіксували землетрус, який не тільки впливав на психологічний стан людини, а й викликав негативні соціальні наслідки. Нерідко природні негаразди поєднувалися (чи може взаємообумовлювалися) з соціально-суспільними катаклізмами. Так, у 1092—1093 рр. (час загострення князівських міжусобиць) спричинилась страшенна засуха, яка викликала епідемію і голод, велику смертність людей. За цим (в 1094—1095 рр.) послідувала навала сарани, яка також спричинила лютий голод і смертність. Сучасники описують навалу сарани як небачене стихійне лихо. «Вона йшла, — читаємо, — широкою смугою, зжерла озимий та яровий хліб... Від її смороду коні, рогата худоба, кури й гуси хворіли й здихали, бо разом із травною їли й сарану; і навіть їхнє м'ясо смерділо сараною.

Свині жадібно поїдають сарану й від'їдаються досить швидко; але ніхто не вживав їх у їжу, єдино з відрази до гадини, яка завдає такої великої шкоди. Сарана живе не більше шести з половиною місяців, але виводиться і наступного року: жовтень зупиняє її політ; тоді кожна комаха викопує хвостом яму, й, поклавши у неї до 300 яєць, закопує їх ногами, після цього вмирає. Ні дощ, під час відкладення яєць, ні міцні зимові морози не знищують зародків: навесні, в середині квітня, коли сонячні промені нагрівають землю, сарана вилуплюється з яєць і розповзається, але не пізніше, як за шість тижнів здобуває здатність літати; а до того часу відходить недалеко від місця свого народження. Міцніючи на силі, вона летить за вітром..., вітри розносять цю кару по Україні... завтовшки сарана буває з палець, а довжиною від трьох до чо-

* Продовження. Поч. у №№ 4, 6 за 1996 р.

тирьох дюймів.* ...Шум її польоту змінюється шумом, котрий вона зчиняє, пожираючи рослини, й котрий можна дорівняти зі звуком падіння від граду, але град не завдає такої шкоди, як сарана: там, де відпочивала сарана, не лишається й сліду життя... Коли сарана ще не вміла літати, вона вкривала землю й наповнювала повітря, що у кімнаті треба було запалювати свічки. Будинки, стайні, навіть хліви й підвали були забиті нею. На вулиці вона кидалася в обличчя, сідала на ніс, щокі, брови, навіть падала в рот; під час обіду, розрізаючи м'ясо на тарілці, ви мимоволі давите сарану, й ледь відкриваєте рота, щоб проковтнути шматок, тієї ж миті мусите випльовувати гадину, що влетіла».

Багато сил докладали наші пращури задля виживання за таких умов. Порядунком їм слугували великі лісові пущі, які ховали в собі силусиленну дикої звірини. Ще років чотириста тому в Чернігівському Поліссі водилася незчисленна кількість зубрів, турів — найбільших за розмірами звірів. Тур був схожий на вола, але ще більший і сильніший. Остаточно його було винищено у XVI ст. Крім, того, у великій кількості водилися лосі, ведмеді, рисі, лисиці, вовки, олені, кози, куни, бобри, білки, видри, яких у більшості пізніше також було винищено. У лісах плодилася дрібна хутрова живність, маса дикого птаства, риби у річках та озерах.

Природні умови, наявність у великій кількості звірини обумовили заняття наших предків з найдавніших часів полюванням (ловами). М'ясо давало продукти харчування, хутро йшло на одяг, а також слугувало еквівалентом обміну на інші продукти чи товари.

Умови і засоби полювання були різні: найчастіше звірів ловили в сіті, які ставили у місцях інтенсивного пересування звірів. Такі сіті називалися «перевіси», «перевісища» чи «ловища». Вони встановлювалися ще в часи княгині Ольги її служниками по всій підлеглий їй землі — по Дніпру і Десні. При полюванні використовували соколів та яструбів. Таке полювання відносилось до пасивного. Існував і більш активний спосіб полювання, який вимагав набуття певних навичок, вміння, спритності, застосування зброї. Зокрема, на звіра йшли з рогаиною, що являла собою короткий спис з гострим кінцем і перепонкою, яка не дозволяла пробивати звіра наскрізь. Полювали і в кінному строї, готували спеціалістів, особливо на вовків: такі ловці звалися «бирючі».

Полювання — справа занадто небезпечна. Так, Володимир Мономах, коли ще був Чернігівським князем, писав: «А ось як трудився я на охотах... В Чернігові це робив: коней диких своїми руками в кущах Живими в'язав по десять і двадцять... два тури взяли мене на роги з конем; олень бив мене рогами, а два лосі — один топтав ногами, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч з пояса; ведмідь віддер мені кусник сідла з-під коліна; лютий звір скочив і перекинув мене з конем... із коня я багато разів падав, голову собі розбивав двічі, пошкодив свої руки і ноги...».

Прямим продовженням полювання було приручення диких тварин, розвиток скотарства, яке стало одним із видів господарської діяльності. Зокрема, літописці згадують великі табуни коней у Новгород-Сіверського князя Святослава — близько 3 тис. стадних кобилиць і 1000 коней. Пасивною формою полювання було бортництво — збирання меду диких бджіл. У пувильських погребях того ж Святослава було виявле-

*Дюйм дорівнює 2,54 см

но 500 берковців меду загальною ватою 100 тонн.* Багатство риби у водоймищах спонукало до розвитку рибальства. Найбільш поширеними були щука, линь, окунь, угор, осетр, плотиця. Рибу ловили сітками (вони називалися неводом чи мережею) та вудками.

Завдяки наявності великої кількості березових лісів у сіверян був дуже поширений промисел по добуванню дьогтю найдавнішим способом — ямним. Підтвердженням цього є віднайдений біля с. Старого Білоуса Чернігівського району комплекс із 7 ям, в яких добували дьоготь.

З малого починали наші предки у галузі землеробства, особливо у Поліській частині краю. Проживаючи в пушах, на узбіччі людних шляхів, вони самою природою змушені були тягти нужденне існування. У лісовому краї було мало орної землі, і рільництво поширювалося дуже повільно. Довгі століття тривали, поки наші предки опанували землю в лісових масивах, багато втратили поту, відвоювавши і окультувавши дикі поля.

У лісовій місцевості довго зберігалися архаїчні форми господарювання. Підзолисті ґрунти були малопродуктивними для орного землеробства, тому поширеним у цьому краї було землеробство підсічне. Воно було дуже трудомістким і вимагало колективної праці значної кількості людей. Система землеробства у сіверян розвивалася від вогнезрубної до лісового перелогу, а потім — до парового обробітку полів. Розмір площі орної землі селянина (смерда) залежав від багатьох факторів — загального розміру придатної для обробітку землі в даній місцевості, виробничих можливостей тощо.

Основним же фактором розвитку продуктивності праці була наявність знарядь праці у розпорядженні смерда.** Ріллю, як звичайно, спочатку орали ралом чи сохою (кривуля з дерева, що гострим кінцем розпорювала землю). Пізніше з'явився плуг з металевим лемешем. Застосовувалися для обробки ґрунту мотика і лопата, але невідомо чи була вже тоді борона. За допомогою рала, сохи чи плуга смерд міг обробити в середньому близько восьми десятин*** землі, а якщо частина її перебувала під паром, то площа орної землі, оброблюваної одним плугом, становила 12 десятин.

На обробленій землі сіяли яровину й озимину. Із збіжжя найбільш поширеними були просо, жито, пшениця, ячмінь, овес. При збиранні врожаю колосся спочатку зривали руками, а при винаході серпа (спочатку він був крем'яним, потім залізним) жали, в'язали в снопи, звозили на гумно. Молотили ціпами, віяли вручну і ховали у засік (сусік). З усієї орної землі, що оброблялася окремим господарством, за тодішньої агротехніки можна було збирати щорічно близько 300 пудів**** зерна озимини і ярових культур. Такий врожай забезпечував мінімальні потреби сім'ї виробника та витрати на відтворення господарства.

Чисте зерно мололи на жорнах або товкли. Первісні жорна — це плоский камінь з видовбаною посередині діркою, в неї засипали зерно і іншим круглим каменем розтирали, робили муку, а потім готували хліб чи інші вироби. В краї уже в ті часи розвивалося фруктове садівництво: вирощували яблуні, груші, сливи, черешні, вишні. Розводили виноград, причому значно північніше, ніж у наші часи.

У суворих природних умовах вести господарство могли лише фізично розвинені люди; їх спритність, старанність та витривалість були запорукою у змаганнях з природою, головною підвалиною розвитку

* 1 берковець дорівнював 200 кг.

** За визначенням Б. Д. Грекова назва походить від слова «смердіти».

*** Одна десятина дорівнює 1,0925 га.

**** Один пуд дорівнював приблизно 16 кг.

продуктивних сил. Володимир Мономах у «Поученні чадом своїм» вимагав, щоб вони вставали рано, щоб не заставало їх у постелі сонце, щоб вони не надіялись на когось, а самі вчилися працювати так, як їх батько, який «вночі і вдень, в літню спеку і в зимову холоднечу не давав, собі спокою..., сам все робив: весь порядок у своєму домі сам встановлював».

На Чернігівщині, крім господарств смердів, існувало і князівське та боярське землеволодіння у великих площах, на яких працювали вільні смерди, напіввільні закупи та невільні холоди — «челядь». Розміри князівського землеволодіння були немалими: вони відстояли один від одного на 20—25 км. Це були князівські волості, які, в свою чергу, особливо в період роздробленості, ділилися на менші сільськогосподарські округи. Підрахувати всі компоненти потужності князівського господарства джерела можливості не дають, проте, наприклад, наявність у маєтку князя Ігоря Святославича 900 стогів сіна свідчить про великий економічний потенціал господарства цього князя.

Чернігівщина виявилась багатою на продуктивну сировину, що спонукало до розвитку ремісничих занять. З усіх видів таких занять найбільш поширеним у наших предків стало гончарство. Високий рівень цієї галузі на Чернігівщині підтверджений численними археологічними знахідками. Так, на стрільчій пагорба Єлецького монастиря відкрита яма з ліпною керамікою VII—VIII ст. Тут же знайдено і велику кількість керамічного матеріалу X—XIII ст. Вже в кінці IX ст. у всьому регіоні межиріччя Дніпра і Десни неподільно панувала давньоруська кераміка. Очевидно, що Чернігів і прилеглі території в X ст. були місцем її активного виробництва, адже давню назву «Гончарі» зберегла історична топографія Любеча. Піч для випалювання цегли віднайдена на Чернігівському Подолі, а гончарне виробництво — в Передградді, біля П'ятницької церкви; гончарне горно XII ст. виявлено в с. Автуничах Городнянського району. Давньоруська кераміка зафіксована в середній течії Десни, зокрема, в с. Гербовому та інших населених пунктах Новгород-Сіверського району. Очевидно, здобутки цього виду ремесла були б більшими, якби місцеві традиції внаслідок численних пожеж різко не перервалися, а потім вже розвивалися під великим впливом Києво-руської кераміки.

Внаслідок великої кількості болотних залізних руд (особливо на території нинішнього Ріпкинського району) залізоробна справа на Чернігово-Сіверщині посідала помітне місце. Зокрема, ковальська продукція тут нараховувала 58 видів виробів із заліза. Археологічними дослідженнями виявлено три майстерні по обробі заліза в Чернігові, розташовані на території Передграддя. Одна з них входила до складу комплексу споруд, розташованих на подвір'ї феодальної садиби на розі нинішніх вулиць Леніна і Щорса. Друга — на перетині вулиць Урицького і Київської; третє залізоробне виробництво — біля П'ятницької церкви, а ковальський гори—на території Дитинця. На Новгород-Сіверщині свідченням існування залізоробного ремесла є віднайдені наконечники стріл, ножі, сокири* тощо. Металообробну спеціалізацію професійної діяльності підтверджує існування ділянок, де люди, лише працювали, а жили в інших місцях. Зокрема, на такій ділянці, що поблизу села Петруші (Чернігівський район), на площі понад 700 м² виявлено 22 споруди і 10 ям; подібні виробничі ділянки існували у межах с. Автуничів на Городнянщині, в басейні р. Снов.

У господарській діяльності широко застосовувався і матеріал з дерева: з нього споруджували будинки, храми, кріпосні стіни, меблі, чов-

* Фотокопія залізної сокири X—XI ст., знайденої в с. Табаївка Чернігівського району, зображена в кн. П. П. Толочка «Київська Русь», К., 1996. — С. 177.

ни, вози, знаряддя праці та ін. У розкопаних свіерянських могилах є свідчення про заняття ткацьким ремеслом. Про це нагадують останки різноманітних вовняних, льняних та конопляних тканин. Отже, незважаючи на те, що нерідко ремісники поєднували свої заняття із землеробством, все ж ці види діяльності були у значній мірі відокремленими.

Відокремлення ремесла і сільського господарства привело до виникнення товарообміну і торгівлі. Місцеві купці вели торгівлю по Десні і інших річках Дніпровського басейну. Торгівля велась як внутрішня, так і зовнішня. Проте про внутрішню торгівлю писемні джерела згадують мало й неохоче. Відомо лише, що центром внутрішньої торгівлі були міста й великі торгові села (погости), які, як правило, розташовувалися на берегах водних шляхів. Зокрема, в Чернігові ринок діяв мало не щодня.

Одним з відомих внутрішніх торгових шляхів стало відгалуження Дніпровського водного шляху, який зв'язував Любеч з Черніговом і проходив по річках Муравля та Білоус, хоч у ранній період Київської Русі він спрямовувався дещо по-іншому. Його маршрут пролягав від Малого Листвена по річці Глинянці, через болото, озера Очеретяне та Купнисте і далі річкою Стрижень. До верхів'я Стрижня, а далі до півніжжя Чернігівського укріплення тоді потрапляли по невеличких річках, які мали стоки в болото Замглай, а також лівою притокою р. Білоус.

Були й інші шляхи, що вели з берегів Дніпра вглиб чернігівської території. Один з них проходив річкою Пакуль до с. Антоновичі, потім двокілометровою заболоченою низиною, а за тим — найбільшою притокою р. Білоус до с. Свишень. Другий шлях простягався річкою Ворздна до с. Пушкіного, від якого водороздільна ділянка до правої притоки р. Свишень не перевищувала 800 м. За свідченням старожилів, під час розливу рік між ними водорозділу не було, і болотну руду з району с. Шкураївки (гирло р. Ворздна) доставляли до с. Рудки (берег р. Свишень), а митні контрольні пункти розміщалися поблизу Листвена.

Чернігово-Сіверщина характеризувалася інтенсивною зовнішньою торгівлею, адже вона пересікалася найбільшими торговельними шляхами — Дніпром і Десною, які вели на північ та південь, схід та захід. Через Чернігівщину пролягав старий водний шлях «із варяг у греки», який королівським каналом з'єднав Балтійське море з Чорним.

Мешканці лісових країв ще взимку запасали дерево і виробляли з нього човни. Кожен човен робився з одного стовбура, вміщував по кілька десятків чоловік екіпажу чи пасажирів. Весною човни спускалися на воду і направлялися у торговельні міста і тут продавалися руським купцям. Ці купці з'їжджалися до Києва з багатьох міст, в т. ч. і з Чернігівщини. У червні каравани вирушали Дніпром: одні на південь, інші на північ. Через Дніпро з Десни і навпаки Сіверщина втягувалася в торгівлю з Візантією, Балканами, Західною Європою та Близьким Сходом. Зокрема, у верхів'ях Десни, на території Визита (нині Брянська область), знайдено мистецькі вироби з бронзи XII—XIII ст., серед них свічник походженням з Ліможу (Франція), прикрашений чудовими емальми. Жваву торгівлю по Десні вело і купецтво Новгород-Сіверська, свідченням чого є знахідки фрагментів привозного скляного посуду, кераміки, прикрас із бурштину.

Одночасно з шляхом «з варяг у греки» існували інші, які перетинали Чернігівщину з Києва на Схід — на Болгар, Ітіль і через нього в Закаспійські землі. Вже у IX ст. руські купці через землі сіверян, які утримували торгові пункти лівого Дніпровського берега, йшли на північний схід до в'ятичів і до берегів Волги. Одним зі відгалужень цих шляхів у X ст. був торговий річковий шлях Десною, Сеймом, а звідти коротким волоком у р. Сосну чи Оскол.

Сухопутний шлях торгівлі Русі зі Сходом простягався і через південь Чернігівщини, неподалік с. Липовех Талалаївського району. Підтвердженням слугують знайдені тут у курганному могильнику побутові речі, прикраси, кераміка східного походження тощо. Вчені прийшли до висновку, що цей могильник був кладовищем, жителів караван-сарая на транзитному шляху. Київ — Волзька Болгарія у X—XIII ст. Знайдені золоті диргеми свідчать про інтенсивність торговельних зносин з арабами в XII—XIII ст.

У процесі розвитку торгівлі в Київській Русі виникла грошова система, основою її була гривня, тобто фунт срібла, хоч на практиці вона дорівнювала півфунтові. Меншими монетними одиницями були нагата, куна, різана, віверниця. Як тільки Київська Русь послабилась, в час її розпаду на місце єдиної монетної системи прийшли пустопорожні гроші — візантійські, орієнтальні (східні), західні; свої грошові одиниці почали з'являтися в окремих князівствах. Саме в період розпаду Київської Русі з'явилась чернігівська та новгород-сіверська гривня. Отже, на Чернігівщині існувала своя грошова система та центр мір і вагів, який знаходився в храмі П'ятниці в Чернігові.

Вагомою базою економіки, крім торгівлі, була податкова система. Державні доходи склалися передусім з данини населення. Так, адміністрація княгині Ольги помічала бортні дерева, а по Десні ставила «перевесища», що охоплювали райони, де водилися бобри, хутра яких дуже цінувалися. Податки сплачували переважно хутрами, і «куна» довгий час була валютою.

Збирання данини звалось полюддям, яке починалося з наступом листопада. Князі збирали велику ватагу і відправлялися з Києва в груповий об'їзд, в т. ч. і в землю сіверян. Довжина всього шляху полюддя складала 1200—1500 км, а продовжувалось воно 180 днів — аж до квітня місяця. За добу дружина і обоз проходили 7—8 км. З Києва ця ватага йшла вгору по Дніпру через Любеч до Смоленська, звідти у верхів'я Десни, а по ній через Брянськ, Новгород-Сіверський, Чернігів до Вишгорода. По шляху слідування данина забиралася з погостів (або навозів), куди данники приводили коней з транспортом для потреб князя і його адміністрації. Повертаючись до Києва із зібраними шкірами, хутрами, воском, медом, рибою тощо, князівські купці забирали свої однодеревки-човни, споряджалися і відправлялися у чужоземні торгівні мандри.

Велика частина зібраної данини все ж залишалася на місцях її збору, що давало можливість вкладати ці кошти у будівництво, на потреби розвитку культури та ін. Так, концентрація князівської данини Лівобережжя у Чернігові після поділу Русі у 1026 р. дала можливість Мстиславу Володимировичу розгорнути велике будівництво у місті, в т. ч. і кафедрального собору Святого Спаса.

Пізніше полюддя змінилося більш удосконаленими формами сплати податків. Зокрема, за одиницю оподаткування було прийнято середню норму орної землі, оброблюваної одним плугом (12 десятин). Її називали «рало», «плуг», «дим» (саме господарство). У такий спосіб брали данину з сіверян ще хозари — «по белке і вівериці (горностаю) від «диму». Князь Олег, щоб привернути сіверян на свій бік, полегшив цю данину. Так же мудро вчинив і Володимир Мономах, навчаючи, що податками і своїми вчинками не слід доводити людину до крайнощів, тому що у гніві вона здатна підняти руку на свого пана, і тоді може трапитися непоправне. Отримання найбільш значної частини додаткового продукту забезпечувалося селянською працею, яка і визначала швидкий розвиток слов'янської держави.

Селяни-смерди складали основну масу населення Чернігово-Сіверської Землі. Крім особисто вільних, серед смердів були і феодально залежні. Існували, і інші соціальні категорії — люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, холопи, ізгої, вотчинні ремісники.

На протилежному полюсі соціальної структури стояли заможні верстви. Широкі права мали князі, існувала численна група бояр. Ця категорія утворилася з місцевої родоплемінної знаті або з князівських дружинників, які осідали на землях і ставали великими землеволодільцями. Великі бояри ставали також воєводами, тисяцькими, князівськими канцлерами.

Приблизно з кінця X ст. почалося формування володінь удільних князів, а після Любецького з'їзду вотчинне право поширилося на Чернігів, встановлювалася недоторканість батьківської спадщини. У кожному з великих давньоруських центрів було по кілька князівських дворів. Зокрема, у володінні Новгород-Сіверського князя Святослава Олеговича були Ігореве сільце, маєтності в Путівлі, понад 700 чоловік челяді.

Соціальний склад міського населення був також строкатим. Як правило, воно поділялося на дві основні групи — міську аристократію і низи. До першої належали князі і бояри, князівська адміністрація, багате купецтво, заможні ремісники, вище духовенство. До другої — ремісники, дрібні торговці, челядь, робітники, зайняті в сфері сільськогосподарського виробництва.

Які ж умови життя супроводжували наших предків? Очевидно, вивчати це питання слід з позицій соціально розшарованого суспільства. Розглянемо його на прикладі Любеча. У центрі міста, як зазначалося вище, стояв князівський замок, обведений глибоким і широким сухим ровом, з підйомним мостом та з сторожовою вежею побіля нього. Трохи на відстані розміщався невеликий двір з двома вежами і кріпосними воротами. У стінах фортеці були зроблені спеціальні ніші для службового помешкання воїнів-гриднів. За фортечною стіною знаходилися кліті для зберігання продуктів харчування.

У глибині, двору височіла ще одна вежа з воротами до замку. Ця чотирярусна споруда пристосовувалась під притулок-схованку жителів на випадок нападу. У підвалах споруди будувалися ями-сховища для продуктів харчування, збіжжя. Ця вежа завершувалась сторожовим майданчиком, що давало можливість постійно стежити за тим, що відбувалося в замку і поза ним. За вежею знаходився князівський парадний двір і палац з потайним ходом за межі замку.

Палац являв собою триярусну комплексну споруду у вигляді теремів. На першому і ярусі жила челядь, знаходилися комори з продуктами харчування, кухня. Другий ярус був парадним з широкою галерею для урочистого прийому гостей (ймовірно, тут проходив і з'їзд князів у 1097 р.). На верхньому ярусі розташовувались почивальні сім'ї князя.

До замку примикала церква, а вздовж замкової стіни у землю закопувалися великі мідні казани для окропу, що використовувався при відбитті нападників. Замок вмщував 250 постійних мешканців. Поза замком на посаді жили ремісники, торговці тощо.

Кам'яних споруд було небагато. Про кам'яні чернігівські будівлі вперше згадується в літопису від 945 р. Вони належали верхівці світської знаті. В 1950 р. архітектором М. В. Холостеиком були віднайдені залишки кам'яної будови. XI ст. Ця споруда розміщувалась між Спаським і Борисоглібським соборами і являла собою кряжий терем у кілька поверхів, в якому чернігівські князі влаштовували прийоми гостей. Більшість же феодальних жител будувалася з дерева і відрізнялася від

рядових, мабуть, лише розмірами та кількістю кімнат. Неукріплені садиби феодалів являли собою багатокамерне Житло з міжповерховим перекриттям, ілюстрацією чого є Житло XI ст., виявлене на поселенні «Ліскове» поблизу Малого Листвена Ріпкинського району. Комплекс споруд різного призначення на садибі площею понад 900 м² досліджений у Чернігівському Передградді і відноситься до великого феодального дворового господарства.

Житло слов'ян на всьому просторі їх проживання було двох типів: напівземляні і наземні зрубні будівлі. Сільські садиби остаточно сформувалися в XI ст. Одна з них площею 480 м² виявлена біля с. Шестовиці Чернігівського району. Вона складалася з двох житлових приміщень, двох ремісничих будівель, клуні та двох льохів.

Харчування сіверян було невибагливим. Вони вживали багато риби, про що свідчать риб'ячі кістки, знайдені у сіверянських могилах разом з іншими залишками страви. Їли також м'ясо птиці, волів, корів, овець, коней. М'ясо пекли або варили в казанах. Здавна вживали коров'яче і кобиляче молоко, сир, хліб. Пізніше кобиляче молоко, як і кінське м'ясо, перестали їсти, вважаючи їх «нечистими», не їли і раків, бо «не звір серед звірів їжак, не риба серед риб рак». І все ж київський літописець робив закид сіверянам, що вони «їли все нечисте». Нечистим тоді поляни вважали м'ясо бобрів, вивірок, хом'яків і т. п. Проте придатність тієї чи іншої їжі для вживання у різних народів звичай відносний, тому не будемо судити наших предків за їх невибагливість.

З напоїв найбільш вживаним був мед — дуже міцний напій. Слов'яни, а за ними й варяги, мед вживали безмірно, напиваючись часто до нестями, п'ючи його вдень і вночі, а іноді і вмیرали «з кухлем в руках». Літописець XI ст. вклав в уста Володимира Великого фразу, що Русь не може жити, не п'ючи.. («Руси есть веселье пити, не может без того быти»).

Древнім атрибутом побуту сіверян були лазні. Так, у X ст. Андрій Первозванний (один з апостолів І. Христа), прибувши до Новгород-Сіверського, дивувався з того, що місцеві люди користувалися лазнею, де, за його словами, кожна людина розпалювала себе, немов розпечений камінь; сікла себе галуззям до знемоги, а потім кидалася в річку, виходила з води жива й бадьора, «начебто ніколи не розпалювана й не бита».

Великий інтерес являє ставлення наших предків до навколишнього світу, їх сприйняття природи та вірування. У релігійних віруваннях сіверян існували дві течії: обожнювання природи в різних формах та культ роду. Для них вся навколишня природа була населена масою різних божеств: польовиками, лісовиками, водяниками, русалками, мавками та ін. Уявлялось, що вони живуть у річках, болотах, лісах і можуть приймати образи тварин, а криниці й джерела особливо шанувалися і вважалися святими місцями. В цьому і полягала сутність язичницької (поганської) віри. Життя, близьке до природи, давало людині гармонійне, радісне сприйняття світу. Головними богами, яким поклонялися і сіверяни, були Дажбог — бог сонця, Перун — бог блискавки і грому, Стрибог — бог вітру, Велес (Волос) — бог — захисник худоби, тобто всі боги були образами природи.

Для поклоніння богам наші предки виготовляли, переважно з дерева, ідолів, прикрашали їх і встановлювали на видному підвищеному місці, влаштовували там святилища (капища), де і чинили ритуальні обряди. Одне з таких капищ виявлено неподалік Іллінської церкви на Болдиних горах. Було знайдено два посріблених ідоли Перуна, які до нашого часу не збереглися. Язичницьке святилище виявлене за сто метрів від Спаського собору, де на початку XVIII ст, при земляних роботах також знайдений срібний ідолі Перуна.

Другою течією, що супроводжувала віру слов'ян-сіверян, як ми зазначили, був культ роду. На, кожному кроці відчувалася присутність предків, «дідів», зокрема під час народин, весілля, смерті чи поминок. Близькість до природи породжувала такі ж природні стосунки між людьми. Сіверяни в інтимних відносинах не соромились своїх батьків і невісток. Шлюбів у них не було, їх заміняли ігрища між окремими поселеннями. Це були своєрідні ритуальні свята, які супроводжувалися танками, «бісівськими» піснями, викраданням жінок шляхом змови. Де-хто мав по дві-три жінки. Це був період язичницьких звичаїв, коли ще не існувало унормованого громадянського життя.

Позбавлені формальностей «поривання» (викрадення) й звичаєві обряди не були вже такі дикі (як це може здатися сучаснику), тобто «бісівські» ігрища мали й релігійно-культовий характер. На ці ігрища сходилися члени різних родів з дочками (з умислом, щоб їх «поривали»), Звичай велів при викраденні «платити кривду», яку суджений складав родичам «пориваної» дочки. Плата («віно»), за звичаєм, здійснювалася вівцями чи коровами. Отже, кількість «пориваних» дівчат могла залежати від майнової заможності судженого. Глибокий зміст мали «поривання» біля води, що складало суто обрядовий церемоніал.

Іншим язичницьким звичаєм сіверян був похоронний обряд. У землях сіверян цей обряд супроводжувався спаленням небіжчика. Вважалося, що спалений небіжчик миттєво потрапляє до раю, а поховання найдорожчої людини в землю було знущанням над нею, адже в землі її «жруть гади й черв'яки».

Сіверяни (як і радимичі) спалювали труп на великому вогнищі і, заклавши попіл в урну, ставили її неподалік доріг. Коли помирала людина, а особливо знатна, справлялася тризна.* Вона включала поминальну учту за покійником, а також бойові ігри дружини, ритуальні обряди, мета яких полягала в тому, щоб відігнати смерть від живих, продемонструвати свою життєздатність. Весь ритуал похорону продовжувався десять днів. Поки йшла підготовка до кремації, шили одяг покійнику, чоловіки пили й забавлялися з жінками. Все майно і цінності померлого ділили на три частини: одну віддавали родичам, друга йшла на збирання убранства покійника, третя на «страву» і мед, тобто на поминки.

Похоронний процес починався із складання погребального вогнища, на нього клали небіжчика, і ця похоронна споруда супроводжувалась релігійно-декоративним обрамленням: навколо кради** прокреслювали геометричне коло, викопували по колу глибокий, але вузький рів і ставили вузьку легку огорожу, схожу на тин з пруття, побіля нього накладалося багато соломи. Коли запалювали вогнище, то палаюча огорожа своїм полум'ям і димом закривала від учасників церемонії процес згоряння трупа всередині огорожі. Такий похоронний обряд підтверджується розкопками Чорної Могили.

Після смерті знатної людини родичі серед жінок померлого (але не з невільниць) знаходили йому добровільну подругу для загробного світу. Вона погоджувалася померти і бути похованою з хазяїном. Всі дні до заклання вона знаходилася під контролем людей, які вели ритуал. Вони втішали її, напували медом, тобто підтримували рішучість залишити світ живих, а на випадок сумніву у прийнятому рішенні придушували її волю, в т. ч. і фізичними методами.

* Слово «тризна» мовою X—XI ст. означало боротьбу, змагання, а слово «тризнище» — ристилище, що нині означає — арена, стадіон.

** Крада — це поєднання похоронної «громади дров» з правильним колом ритуальної огорожі, що відділяла світ живих від світу мертвих.

В колоду (гроб), видовбану з великого стовбура, клали померлого, одягнутого в кращі одежі, туди ж клали його прикраси, зброю, добавляли їжу та питво. Здійснювалось жертвопринесення тварин, птахів. Приречена жінка бенкетувала з дружиною, віддавалася найближчим друзям померлого, веселилась і раділа майбутньому загробному життю. Потім клали жінку біля померлого хазяїна. Двоє брали її за ноги, двоє за руки, а стара баба («Ангел смерті») накидала їй зашморг на шию і подавала віршовку ще двом чоловікам. Стара брала ніж і стромляла його у бік між ребрами, витягала його, а чоловіки тягли за віршовку, поки жінку не покидало життя. Тоді підходив голим один з родичів, брав в одну руку поліно, підпалював його, йшов, повернувшись спиною до колоди (гроба) і, тримаючись за тіло померлого, підпалював дерево під гробом. Інші також підходили з палаючими обрубками і кидали їх у вогонь. Миттєво все палало. Палаюче вогнище видно було вночі в радіусі 30 км.

Язичницькі звичаї та обряди не зникли і після прийняття християнства: певний час зберігалось так зване двовір'я, тобто обряди, які не мали нічого спільного з християнством. Так, давні Зелені свята поєдналися з Сошествієм Святого Духа; Іван Хреститель став Іваном Купалом, а в огнях святоіванівської ночі уцілили незнищенні чари предвічної, поганської казки про щастя. Після прийняття християнства довго ще «водили молодиць до води», і численні наші предки потайки продовжували вклонятися язичницьким богам. Функції язичницьких богів стали виконувати християнські святи: Святий Ілля, наприклад, прибрав на себе функції Перуна — керівника громів та блискавок, а ознаки Велеса народ переніс на Власія — покровителя і оберєга домашньої худоби.

